

Застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, що обмежують свободу пересування

І.В. Тарасова

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено особливості обрання запобіжних заходів до неповнолітніх. Проаналізовано ефективність застосування запобіжних заходів, що обмежують свободу пересування.

В статье исследованы особенности избрания мер пресечения в отношении несовершеннолетних. Проанализирована эффективность применения мер пресечения, связанных с ограничением свободы передвижения.

The article examines the characteristics of preventive measures for minors. We analyze the effectiveness of preventive measures that restrict freedom of movement.

Ключові слова: *процесуальний статус неповнолітнього, кримінально-процесуальний примус, запобіжні заходи, підписка про невиїзд, підстави застосування підписки про невиїзд до неповнолітніх.*

Постановка проблеми

Завданням реформування правосуддя є не лише поліпшення роботи суду чи правоохоронних органів і зменшення кількості злочинів, а й підвищення ефективності захисту населення, у тому числі від неефективних дій державних службовців.

Проблематика злочинності серед неповнолітніх має особливості відносно характеристики суб'єкта злочину. Багато вчених розглядають питання, пов'язані з неповнолітніми з огляду на їх криминологічну характеристику.

Незважаючи на те, що стаття 33 Конституції України гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати її територію, існують обмеження цього права, тобто застосування на підставах, передбачених кримінально-процесуальним законодавством, запобіжних заходів, що обмежують право особи на пересування [1]. Держава, визнавши необхідність приділяти особливу увагу кримінальному провадженню у справах щодо неповнолітніх злочинців, повинна продовжити корегування норм кримінально-

процесуального законодавства з огляду на особливості цієї категорії громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням загальних питань застосування запобіжних заходів займалися багато видатних науковців, серед яких: І.Л. Петрухін, В.М. Коркунов, З.З. Зінатулін, З.Д. Єнікєєв, М.І. Капінус, Г.М. Міньковський, М.М. Михеєнко, А.П. Рижов, В.М. Тертишник, М.В. Щедрін та інші. Більш детально у своїх роботах тему застосування запобіжних заходів до неповнолітніх розглядали Г.Е. Омельченко, Г.М. Міньковський, В.А. Михайлов, Л.К. Трунова, Є.Г. Ткачова та інші.

Багато міжнародних актів присвячені проблемі злочинності серед неповнолітніх: Міжнародні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 р., Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В Україні донині залишається значна частина невирішених питань у частині процесуального порядку реалізації правосуддя щодо неповнолітніх, насамперед

у сфері дії кримінального процесу. Хоча чинний Кримінально-процесуальний кодекс України містить окремий розділ, присвячений особливостям провадження у справах про злочини, вчинені неповнолітніми, він не повною мірою розглядає питання застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі [1].

Однією з тем, що потребує більш детального законодавчого корегування, є застосування до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою, у тому числі й підписки про невиїзд.

Формулювання цілей статті

Мета статті – з'ясувати основні напрями в реформуванні законодавства відносно застосування запобіжних заходів до підозрюваних, обвинувачених, які є неповнолітніми; запропонувати зміни до Кримінально-процесуального кодексу України щодо застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого з урахуванням особливостей цієї категорії суб'єктів кримінального процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Міжнародна спільнота наголошує на необхідності особливого захисту неповнолітніх. Це знайшло своє відображення в міжнародно-правових актах, до яких приєдналася й Україна [2]. Оскільки неповнолітні злочинці серед суб'єктів кримінального процесу є найбільш вразливими, питання, пов'язані з їх кримінальною відповідальністю, займають особливе місце в роботі будь-якого правоохоронного органу та потребують підвищеної уваги з боку держави [3]. У цьому сенсі особливе значення мають питання використання державою різних форм примусу до найменш захищеної категорії громадян. До цієї категорії правопорушників треба застосовувати норми права з урахуванням усіх особливостей, не лише психіко-вікового стану особи, а й соціального, матеріального становища неповнолітнього та дорослих, які відповідальні за нього.

Правоохоронні органи у своїй діяльності щодо розслідування злочинів як основний метод використовують кримінально-процесуальний примус незалежно від особистості злочинця. Метод примусу належить до найбільш жорстких засобів впливу на особу, але водночас є універсальним засобом регулювання поведінки людини, яка порушує норми права, встановлені державою [4]. У науці кримінального процесу засоби процесуального примусу поділяють відповідно до змісту та призначення на декілька видів, по-перше, засоби, що забезпечують затримання підозрюваного; по-друге, запобіжні заходи, що забезпечують належну поведінку підозрюваного чи обвинуваченого; по-третє, засоби процесуального примусу, що забезпечують порядок кримінального судочинства [5].

Стосовно застосування будь-якого із запобіжних заходів до неповнолітнього згідно з чинним Кримінально-процесуальним кодексом 1960 р. слід відзначити, що, по-перше, до них можна застосовувати запобіжний захід тільки після винесення слідчим постанови про притягнення особи (неповнолітнього) в якості обвинуваченого [1]. По-друге, вони є найбільш вразливою та найбільш психічно неврівноваженою категорією обвинувачених, тому легше за інших піддаються психологічному впливові, але наслідки цього впливу можуть бути непередбачуваними. Запобіжні заходи, такі як затримання та взяття під варту неповнолітнього, мають законодавчо закріплені особливості [1, с. 434], але застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, до неповнолітніх застосовуються в загальному порядку.

Вивчаючи думки різних учених стосовно поняття «запобіжні заходи», можемо зробити підсумкове його визначення, а саме: запобіжні заходи – це превентивні заходи процесуального примусу, що застосовуються спеціальними владними органами, які здійснюють діяльність у сфері кримінального судочинства, до осіб, які мають правовий статус підозрюваного або обвинуваченого, або підсудного, або

засудженого, що не лише обмежують права людини, а й спричиняють на останню певний психологічний тиск [5; 6]. Вони обмежують особисту свободу з метою запобігання можливості підозрюваним, обвинуваченим ухилитися від слідства та суду, перешкоджати розслідуванню у кримінальній справі, продовжувати займатися злочинною діяльністю, ухилитися від виконання процесуальних рішень.

Основна складова інституту запобіжних заходів – це превентивність. «Превентивні заходи в кримінальному процесі найчастіше застосовуються для запобігання небажаній поведінки конкретної особи (приватна превенція), а не для залякування інших громадян (загальна превенція), оскільки заходами покарання вони не», – зазначає І.Л. Петрухін [7, с. 81]. Превентивність запобіжних заходів полягає в тому, що такі заходи державного примусу застосовуються в разі, коли ще немає процесуального правопорушення, але є припущення, що певна людина, яка має процесуальний статус підозрюваного або обвинуваченого у здійсненні злочину або підсудного, може його здійснити [7]. Однак застосування запобіжних заходів лише з огляду на їх превентивність є неприпустимим.

Застосування певного виду запобіжного заходу повинно бути обумовлене наявністю в матеріалах справи відповідних підстав. Для застосування запобіжного заходу, у тому числі й підписки про невиїзд, такими підставами є припущення про можливість здійснення суб'єктом дій, спрямованих на спробу ухилення від суду та слідства або в інший спосіб перешкоджати правосуддю. Питання про наявність достатніх підстав для застосування запобіжного заходу вирішують у кожному конкретному випадку орган дізнання, слідства, прокурор, суддя або суд [6]. Наприклад, про намір ухилитися від слідства або суду можуть свідчити такі дані, як придбання проїзних документів, раптове звільнення з роботи, продаж майна або придбання майна в іншій місцевості, а також свідчення свідків. Усе це стосується дорослих, матеріально самостійних осіб.

У разі здійснення злочину неповнолітніми згідно із законодавством України діє загальне правило: за наявності достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений має намір намагатися ухилитися від слідства чи суду, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність, до нього можуть бути застосовані запобіжні заходи, вказані у статті 149 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. [1]. У розділі цього кодексу, присвяченому провадженню у справах про злочини неповнолітніх, також не визначено, яким чином вирішуються питання про достатність підстав та чим саме повинно буде доведено необхідність застосування запобіжного заходу до неповнолітнього [1]. Тому слідчий або суд вирішують питання в загальному порядку.

У разі, коли необхідне застосування запобіжних заходів до неповнолітніх злочинців фактичні дані, які свідчили б про намір підозрюваного ухилитись від слідства мають власні особливості. Крім показань свідків, до них можуть надходити такі відомості, як наявність фактичної матеріальної незалежності від батьків або, навпаки, залежності від матеріального становища батьків, опікунів, піклувальників і доступність матеріальних цінностей [6]. Тобто, зникнення коштовних речей або грошей, а також наявність власних коштів, які уможливили б утечу обвинуваченого з дому, дають слідчому підстави для підозри. У таких випадках треба приділяти увагу не лише діям неповнолітніх, а й відповідальних за дитину дорослих, які можуть бути спрямовані на допомогу неповнолітнім з утечею.

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 р. у пункті 3 говорить, що суд, приймаючи рішення про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього, повинен ураховувати: «... стан здоров'я неповнолітнього, його сімейний і матеріальний стан, стосунки з батьками, дієвість існуючого кон-

тролю за його поведінкою, вид діяльності, місце проживання, дані про попередні судимості, соціальні зв'язки, схильності, спосіб життя, поведінку під час провадження в цій або іншій кримінальній справі, наявність факторів, обставин чи визнання ним моральних цінностей, які дозволяють прогнозувати його поведінку. Зазначені обставини можуть з'ясовуватися шляхом опитування батьків, опікунів, піклувальників, представників адміністрації за місцем роботи чи навчання неповнолітнього тощо» [8, с. 1].

Слід розуміти, що вказані обставини повинні враховуватися не лише судом, а й слідчими, які вирішують питання застосування запобіжних заходів до неповнолітнього на стадіях досудового слідства. До того ж, повинні бути задіяні працівники правоохоронних органів і суду, які мають відповідні спеціальні знання, кваліфікацію та можуть упевнено прогнозувати поведінку неповнолітнього. У таких випадках для вирішення питання про необхідність обрання запобіжного заходу та певного його виду до неповнолітнього на будь-якій стадії кримінального процесу повинен бути залучений педагог або спеціаліст із дитячої психології.

З аналізу чинного Кримінально-процесуального кодексу України зрозуміло, що до неповнолітніх можуть бути застосовані всі запобіжні заходи, передбачені статтею 149 згаданого кодексу [1], хоча існують деякі ускладнення. Відповідно до частини 1 статті 436 цього кодексу до неповнолітнього може бути застосовано в загальному порядку: підписка про невиїзд, особиста порука, порука громадської організації або трудового колективу, застава [1]. Але в якому порядку застосувати до специфічного процесуального суб'єкта поруку громадської організації або трудового колективу, урахувавши особливості трудових правовідносин із неповнолітніми? До того ж, стаття 436 Кримінально-процесуального кодексу України містить спеціальний запобіжний захід, який за змістом є порукою відповідальних за дитину осіб. Або яким є процесуальний порядок за-

стосування застави, якщо неповнолітній обвинувачений бажає виступати заставодавцем за заставою, урахувавши не лише матеріальну, а й моральну нестабільність таких суб'єктів?

Останнім часом практика правоохоронних органів іде шляхом застосування до неповнолітніх як запобіжного заходу тримання під ватрою у виключних випадках. Згідно з аналізом даних практики застосування запобіжних заходів за 2008 р. у м. Севастополь відносно неповнолітніх у 80% кримінальних справ обиралася запобіжним заходом підписка про невиїзд, у інших випадках – взяття під варту та лише один випадок застосування застави, яку вносили батьки обвинуваченого [9]. Немає сумніву, що застосування до неповнолітнього злочинця запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд, незважаючи на відносну м'якість цього засобу, не повинно здійснюватися автоматично та на тих самих умовах, що й до дорослих.

Підписка про невиїзд є засобом психологічно-примусового характеру, що діє безпосередньо на підозрюваного, обвинуваченого [6, с. 60]. Але в разі обрання запобіжного заходу треба враховувати особливості неповнолітнього обвинуваченого: його матеріальну та певну моральну залежність від батьків чи відповідальних осіб; особливості психічного та фізичного розвитку; емоційну нестабільність, пов'язану з віком.

Підписка про невиїзд обирається в разі, коли уповноважена особа має достатньо даних вважати, що обставини справи свідчать про те, що мета застосування запобіжного заходу може бути досягнута [3]. Мета застосування підписки про невиїзд, згідно з чинним законодавством України, досягається шляхом обмеження права підозрюваного, обвинуваченого відлучатися із зареєстрованого місця проживання чи перебування або з місця тимчасового знаходження [1]. Таким чином, підписка про невиїзд не має на меті протидію перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі, або продовжування злочинної діяльності, або досягнення інших резуль-

татів, не вказаних у законі, оскільки вона застосовується в тих випадках, коли вірогідність, що особа буде здійснювати такі дії, дуже мала [6]. Це загальне положення в рівній мірі відноситься як до дорослих підозрюваних, так і неповнолітніх.

Відносно ефективності розглядуваного нами запобіжного заходу, у разі його застосування до неповнолітнього, необхідно враховувати соціальне середовище, умови проживання цієї категорії обвинувачених [3]. У випадках проживання з батьками чи опікунами питання про зміну місця проживання більшою мірою залежить від можливостей і бажань батьків. Тому досягнення основної мети застосування підписки (не допустити ухилення підозрюваного від слідства) залежить не лише від неповнолітнього, його психіко-фізіологічних або інших особливостей, а й від соціально-матеріальних і моральних особливостей осіб, які відповідають за дитину до досягнення нею повноліття.

Відомий російський процесуаліст Л.К. Трунова у своїй дисертаційній роботі «Сучасні проблеми застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі» порушує питання, пов'язані з особливостями застосування запобіжних заходів до неповнолітніх. Вона зазначає, що до неповнолітнього, який оступився, необхідно застосовувати запобіжний захід, здатний забезпечити контроль за його поведінкою [3]. Учений вважає, що серед запобіжних заходів найбільш ефективними є заходи за участю дорослих як посередників між дитиною та слідчим. У цих випадках дорослий бере на себе відповідальність, як правову, так і моральну, за поведінку неповнолітнього після застосування запобіжного заходу та на весь час проведення розслідування. Ця теза, безумовно, відповідає дійсності, але не можна погодитися з висловлюванням автора, наведеним далі. Зокрема, Л.К. Трунова зазначає, що підписка про невиїзд стосовно неповнолітнього є неефективною на тій підставі що: «Підписка про невиїзд не може надати такого стримуючого і виховного впливу, як особисте поручительство і нагляд» [3,

с. 318]. Варто зауважити, що мета будь-якого запобіжного заходу, у тому числі й підписки про невиїзд, не передбачає виховного впливу на підозрюваного чи обвинуваченого.

Такої ж думки дотримуються й інші науковці, зокрема Г.М. Міньковський і В.А. Михайлов, які вважають, що до неповнолітніх бажано застосовувати запобіжний захід у вигляді віддання під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи [6, с. 74].

Деякі науковці вважають, що ефективність досягнення мети підписки про невиїзд залежить лише від свідомості особи, до якої застосовується цей запобіжний захід, і наполягають на тому, що неповнолітній не в змозі усвідомити зміст підписки про невиїзд і сутність правових обмежень, які вона містить [5]. Така думка ставить під сумнів як ефективність підписки про невиїзд у разі її застосування до неповнолітніх, так і взагалі можливість неповнолітнього обвинуваченого нести кримінальну відповідальність. Оскільки неусвідомлення значення процесуальних дій та їх наслідків повинно порушувати перед слідчим питання про здатність усвідомлювати обвинуваченим значення своїх дій при вчиненні злочину.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. відводить особливостям розслідування та розгляду кримінального провадження за участю неповнолітніх главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», але в статті 492 «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу» також містяться вимоги щодо застосування затримання та взяття під варту, але немає роз'яснень щодо порядку застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою, тобто вони повинні застосовуватися в загальному порядку, як і до дорослих. Новаціями Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. є те, що у статті 176 у переліку запобіжних заходів не передбачено підписку про невиїзд, а унормовано домашній арешт і особисте зобов'язання.

Крім того, у статті 493 «Передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд» цього кодексу визначено, що до неповнолітнього може бути застосовано спеціальний запобіжний захід – передання під нагляд.

Згідно зі статтею 179 Кримінального процесуального кодексу 2012 р. особисте зобов'язання полягає в покладенні на підозрюваного, обвинуваченого зобов'язання виконувати покладені на нього слідчим суддею, судом обов'язки, передбачені статтею 194 цього кодексу, де сказано, що підозрюваний, обвинувачений повинен «... виконувати один або кілька обов'язків, необхідність покладення яких була доведена прокурором, а саме:

1) перебувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю;

2) не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду;

3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи;

4) утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом;

5) не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом;

6) пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності;

7) докласти зусиль до пошуку роботи або до навчання;

8) здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну;

9) носити електронний засіб контролю» [10].

Зі змісту статей 179, 181, 194 Кримінального процесуального кодексу 2012 р. випливає, що особисте зобов'язання є більш широким за переліком обов'язків, які можуть бути покладені на особу, ніж підписка про невиїзд за правилами Кримінально-

процесуального кодексу 1960 року. Проте, якщо особистим зобов'язанням буде покладено на особу лише зобов'язання не відлучатися з населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду (пункт 2 частини 5 статті 194 КПК 2012 р.), що обмежує свободу пересування межами населеного пункту, це є тим самим запобіжним заходом, що й підписка про невиїзд.

Згідно з частиною 1 статті 181 Кримінального процесуального кодексу 2012 р. домашній арешт обмежує свободу пересування певним житлом, яке не можна залишати або постійно, або протягом певного часу, визначеного судом.

Домашній арешт як запобіжний захід, що обмежує свободу пересування особи, має більш жорсткий характер, ніж особисте зобов'язання, але також не пов'язаний із триманням під вартою.

Ураховуючи практику застосування запобіжних заходів до неповнолітніх, слід внести зміни до кримінального процесуального законодавства, які підвищили б ефективність застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою, з огляду на матеріальну, соціальну та психіко-емоційну нестабільність неповнолітніх.

Висновки

Учені психологи та кримінологи встановили, що найбільш схильними до здійснення злочинів є підлітки віком від 16 до 18 років. Але здійснення неповнолітнім протиправної поведінки ще не говорить, що в подальшому вони обов'язково будуть злочинцями. З віком у більшості таких осіб бажання продовжувати протиправну діяльність зникає, вони не повторюють вчинення злочинів. Тому завданням правоохоронних органів у процесі розслідування справ за участю неповнолітніх є не лише розкриття злочинів і покарання винних, а й використання для цього засобів, що були б ефективними та не порушували права дитини.

Обираючи запобіжний захід до неповнолітнього, слід ураховувати тяжкість

злочину, кількість учинених протиправних діянь, соціальну адаптованість самого правопорушника та суб'єктивне усвідомлення поведінки обвинуваченим. Але неприпустимою є думка про те, що до неповнолітніх, які оступились, треба ставитися як до дорослих злочинців, оскільки життєвий шлях такої людини тільки розпочинається, тому дії дорослих повинні бути спрямовані на недопущення повторення асоціальної поведінки неповнолітнього.

Наведені вище положення ставлять під

сумнів застосування підписки про невиїзд у тому загальному вигляді, в якому вона застосовується до дорослих, морально та матеріально незалежних осіб. Однією з причин є той факт, що неповнолітній підозрюваний, обвинувачений не завжди сам вирішує питання стосовно реєстрації місця проживання або місця тимчасового знаходження. Здебільшого це залежить від волевиявлення батьків або відповідальних за дитину осіб, і це потрібно враховувати в процесі реформування інституту запобіжних заходів.

Список використаних джерел

1. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
2. Конвенція про права дитини // Збір. міжнар. договорів України. 1990. – № 1. – 205 с.
3. Трунова Л.К. Сучасні проблеми застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Л.К. Трунова. – М., 2002. – 419 с.
4. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.М. Шевчук. – Харків, 2003. – 20 с.
5. Ткачєва Н.В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу в уголовном процессе России, монография / Н.В. Ткачєва. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 192 с.
6. Михайлов В.А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / В.А. Михайлов. – М. : Право и закон, 1996. – 304 с.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх». Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – К. : Паливода А.В., 2010. – 456 с.
8. Кримінальні справи з архіву Гагаринського районного суду м. Севастополь за 2008-2009 роки.
9. Северин О.О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.О. Северин ; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/files/noviy_kpk_2012.pdf